

Tanrı'nın Varlığına Dair Kanıt Yükünün Mahiyeti

Süleyman Altın

0000-0001-7907-4763

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

mslymnltn@gmail.com.tr

Öz

İspat yükü, herhangi bir iddiayı desteklemek için gerekçe sunma sorumluluğudur. Hukuki bağlamına aşına olduğumuz bu konu aslında sosyal yaşamdan matematiğe, dini inançtan bilimsel bir hipoteze veya teoriye kadar pek çok farklı bağlama sahiptir. Din felsefesinde ise Tanrı'nın varlığı veya yokluğu konusundaki tartışmalarda kanıt yükü şeklinde gündeme gelmektedir. Dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmanın getirdiği bu yük, gerekçelendirildiği ölçüde bir inancın rasyonel sayılabileceği düşüncesini temel almaktadır. Bu bakış açısına göre, bir inancın rasyonel ve ahlaki olabilmesinin zorunlu koşulu, yeterli kanıtı veya gerekçeye sahip olmaktır. Kanıt yükünü konu edinen birçok çalışma mevcut olmasına rağmen yükün kaynağına ve mahiyetine ilişkin derinlemesine analizler oldukça sınırlıdır. Mevcut çalışmalar kanıt yükünün varlığına veya yokluğuna dair bir ön kabul içermekte ve genellikle yükün kimin omuzlarında olduğuna odaklanmaktadır. Ayrıca ne türden kanıtlara gerek olduğu ve hangi şartları taşıdığına kanıtların yeterli görülebileceği sorularına yanıtlar aramaktadır. Fakat kanıt yükünün temeline dair analizlerin eksikliği, bu konuda ortak bir zemin sağlamayı ve ikna edici sonuçlara ulaşmayı engellemektedir. Bu çalışma, literatürdeki yaygın kanaatin aksine kanıt yükü konusunda herhangi bir ön kabul içermemekte, bilakis bu ön kabulü sorgulayarak yükün kaynağını, mahiyetini, sınırlarını, taraflarını ve yöntemini felsefi analize tâbi tutmaktadır. Bu sayede kanıt yüküne dair özgün, rasyonel, objektif ve güçlü bir bakış açısı geliştirmek hedeflenmektedir. Bu hedefe ulaşmak için bu çalışmada kanıtın sınırlarını, iddianın mahiyetini ve müddeilerin pozisyonlarını tespit etmeye yönelik tartışmalar ortaya konmaktadır. Kanıtın sınırlarını belirlemek üzere kanıt, ispat, delil, argüman ve gerekçelendirme kavramları arasındaki farklılıklara dikkat çekilmekte ve böylece yükün sınırları belirlenmektedir. İddianın mahiyeti üzerine soruşturmayla yükün kaynağı ve neden bir yük olarak ifade edildiğine ilişkin gerekçeler incelenmektedir. Müddeinin kim olduğu sorgulanarak, kanıt yükünü gündemine alan pozisyonlar irdelenmektedir. Böylece gerçek anlamda bir yükten bahsetmenin imkânı karşılaştırmalı olarak tartışılabilmektedir. Elde edilen sonuçlar, müddeiler, iddialar ve yük konusunda fikir birliği sağlandığı takdirde kanıt yükü konusunda rasyonel tartışmalar sürdürülebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Felsefesi; Kanıt; İspat; Gerekçelendirme; Yük; Müddei

Öne Çıkanlar

- Dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmak, gerekçelendirmeyi zorunlu kılar.
- İspat, bir iddiayı temellendirmede delil, kanıt ve argümandan çok farklı bir mahiyete sahiptir.
- Her kanıt bir gerekçelendirme fakat gerekçelendirmenin tek yolu kanıt değildir.
- Tanrı'nın varlığına dair hiçbir pozisyonun varsayılan konumda olma ayrıcalığı yoktur.
- Müddei, iddia, ispat ve gerekçelendirme konularında ortak bir zemin sağlanması koşuluyla kanıt yükünden söz edilebilir.

Atıf Bilgisi

Altın, Süleyman. “Tanrı’nın Varlığına Dair Kanıt Yükünün Mahiyeti”. *Eskiyeni* 58 (Eylül 2025), 913-936. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674573>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	12 Nisan 2025
Kabul Tarihi	10 Eylül 2025
Yayın Tarihi	30 Eylül 2025
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

The Nature of the Burden of Evidence Concerning the Existence of God

Süleyman Altın

0000-0001-7907-4763

Independent Researcher, Türkiye
mslymnltn@gmail.com.tr

Abstract

Onus probandi, or the burden of proof is defined as the responsibility of providing justification to support any claim. This topic, which is well known in its legal context, actually has many different contexts ranging from social life to mathematics, from religious beliefs to scientific hypotheses. Within the domain of philosophy of religion, this notion manifests in the context debates concerning the existence or nonexistence of God. The onus of substantiating religious beliefs through rational justifications is predicated on the notion that a belief can be deemed rational in so far as justified. From this standpoint, it is posited that for a belief to be considered both rational and moral, there is a necessity for it to be supported by sufficient evidence or justification. Although there are many studies on the burden of evidence, in-depth analyses of the source and nature of the burden are quite limited. These studies contain some presuppositions on which the burden of evidence exists or not, and focus on the side of the burden. They also seek to answers to questions such as what kind of evidence is needed and and what evidence can be deemed sufficient? However, the lack of analyses on the basis of the burden of evidence makes it difficult to provide a common ground and to achieve convincing results on this issue. Contrary to the common approach, this study does not contain any presuppositions, but it questions this approach and subjects the source, nature and boundaries of the burden to philosophical analysis. In this way, it is aimed to develop an original, rational, objective, and strong perspective on the burden of evidence. To achieve this goal, discussions are held to determine the boundaries of evidence, the nature of the claim and the plaintiffs. In order to determine the boundaries of evidence , attention is drawn to the differences between evidence, proof, argument and justification, and thus the boundaries of burden is determined. The source of the burden and the reasons why it is expressed as a *burden* are examined through the investigation into the nature of the claim. By questioning who the plaintiff is, the positions that bring up the burden are examined. Thus, the possibility of talking about a burden in the real sense can be discussed comparatively. The results show that rational discussions can be carried out on the burden of evidence if a consensus is reached on the plaintiffs, claims and burden.

Keywords

Philosophy of Religion; Proof, Evidence; Justification; Burden; Plaintiff

Highlights

- To assert the truth of a religious belief necessitates justification.
- Proof is a very different from evidence and argument in supporting an assertion.
- Every evidence is a justification, but evidence is not the only way of justification.
- There is no default position regarding the existence of God.
- The burden of evidence can be discussed provided that everyone agrees on the plaintiff, claim, proof and justification.

Citation

Altın, Süleyman. “The Nature of the Burden of Evidence Concerning the Existence of God”. *Eskiyeni* 58 (September 2025), 913-936. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1674573>

Article Information

<i>Date of submission</i>	12 April 2025
<i>Date of acceptance</i>	10 September 2025
<i>Date of publication</i>	30 September 2025
<i>Reviewers</i>	Two Internal - Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Müddei iddiasını ispatla mükelleftir ifadesiyle bilinen ve genellikle hukuki yönüne aşına olduğumuz ispat yükü, bir iddiayı desteklemek için kanıt sunma sorumluluğu olarak tanımlanmaktadır.¹ İspat yükünün hukuki bağlamının yanı sıra sosyal, bilimsel, psikolojik ve felsefi pek çok farklı bağlamı söz konusudur. Örneğin gündelik yaşamın herhangi bir noktasındaki tartışmada ya da bilimsel bir konuda yeni bir hipotez veya teori ileri sürüldüğünde gündeme gelen bir konudur.² Bu çalışmada merkeze alınan bağlamı ise din felsefesinde dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmanın sonucunda gündeme gelen yüküdür. Tartışmanın özü, hukuki kaideye benzer şekilde *dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmak, kanıtı veya gerekçelendirmeyi zorunlu kılar* iddiasıdır.³ Bu çalışmada bu iddianın kaynağı, temelleri, mahiyeti ve tarafları irdelenerek gerçek anlamda bir yükün söz konusu olup olmadığı araştırılmaktadır.

Din felsefesinde dini inancı temellendirmenin veya doğruluğunu kanıtlamanın imkânına, mahiyetine, zorunlu olup olmadığına, bu konudaki sorumluluğun mevcudiyetine ve eğer mevcut ise kimin omuzlarında olduğuna dair birçok tartışma yürütülmektedir. Bu tartışmalarda iki farklı yol izlenmektedir.⁴ Birinci yol, kanıtı reddederek yük tartışmalarını geçersiz kılan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda genel itibarıyla reformcu epistemoloji ve fideizm destekli teistik temellendirmeler yapılmaktadır.⁵ Bu çalışmada, kanıt yükünün kaynağı ve mahiyeti araştırıldığı için kanıtı ve dolayısıyla buradan doğan yüke karşı olan görüşler çalışmanın sınırları dışında bırakılmıştır.

İkinci yol, kanıt yükünü gündeme getiren ve bu konuda görüşler ortaya koyan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda ateizm, agnostisizm ve teizm (bilhassa doğal teoloji) destekli temellendirmeler yapılmaktadır. Bu yolda kanıt yüküne dair geniş bir literatür oluşturulsa da yükün kaynağına ve mahiyetine dair araştırmalar oldukça sınırlıdır. Mevcut araştırmalarda, kanıt yükünün kaynağına kısmen yer verilerek yükün kimin omuzlarında olduğu tespit edilmeye çalışılmakta ve tarafların bu yükü yerine getirmedeki başarıları değerlendirilmektedir.⁶ Bu çalışmada, ikinci yol merkeze alınarak kanıt yükü konusundaki tartışmaların kökenine inilmektedir.

¹ Hüseyin Özcan, *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü* (Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975), 86; Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2002), 576; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 260; Filiz Berberoğlu Yenipınar, “İspat ve Deliller”, *Hukuk Muhakemeleri Kanunu*, 4 Cilt (İstanbul: Aristo Yayınları, 2022), 117-293.

² Massimo Pigliucci - Maarten Boudry, “Prove it! The Burden of Proof Game in Science vs. Pseudoscience Disputes”, *Philosophia* 42/2 (2014), 487.

³ Kelly James Clark, *Return to Reason* (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2001), 3.

⁴ Farklı tasnifler için bk. Geivett R. Douglas - Brendan Sweetman, *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology* (New York: Oxford University Press, 1992); Martin William Francis Stone, “Philosophy of Religion”, *Philosophy 2: Further Through the Subject*, ed. A. C. Grayling (Oxford University Press, 1998), 267-350; Kenneth Konyndyk, “Evidentialist Agnosticism”, *Religious Studies* 3 (1991), 319-332; George H. Smith, *Atheism, Ayn Rand, and Other Heresies* (USA: Globe Pequot, 1990).

⁵ Burada reformcu epistemolojinin ve fideizmin kanıtlara tümüyle karşı olduğu değil, kanıtlara karşı çıkan teistik görüşlerin genellikle reformcu epistemolojiden ve fideizmden destek aldıkları vurgulanmaktadır.

⁶ Robert Brown, “The Burden of Proof”, *American Philosophical Quarterly* 7/1 (1970), 74-82; Douglas Walton, “Burden of Proof”, *Argumentation* 2/2 (1988), 233-254; Keith Parsons, *God and the Burden of Proof* (New York: Prometheus Books, 1989); Scott A. Shalkowski, “Atheological Apologetics”, *American Philosophical Quarterly* 26/1 (1989), 1-17; James Cargile, “On the Burden of Proof”, *Philosophy* 72 (1997), 59-83; Paul Copan, “Atheism and The

Araştırmalarımız, ikinci yolda kavramsal analiz ve yöntem noktasında birtakım problemler olduğunu göstermiştir. En temel problem ise tarafların pozisyonları ve kavramların mahiyeti konusunda ortak bir noktadan hareket edilmemesidir. Örneğin yükten maksadın ne olduğuna, neyin bir kanıt olarak görülebileceğine veya nasıl bir gerekçelendirmenin söz konusu yükü yerine getirmiş olmayı sağlayacağına ilişkin ortak bir zemin ortaya konmamaktadır. Benzer şekilde *kanıtlama*, *ispat etme*, *delil sunma*, *temellendirme*, *gerekçelendirme*, *argüman ortaya koyma* gibi kavramların gerek günlük dilde gerek akademik çalışmalarda sık sık birbiri yerine kullanılması bir diğer problemdir. Bu kullanımlar, lisansüstü düzeyde felsefe eğitimi alan kimselerden, felsefeyle ilişkisi yüzeysel olan kimselere kadar pek çok insanın bu konularda zihinsel bir karmaşa içerisinde kalmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığına veya yokluğuna dair tartışmalar felsefi zemine oturtulmadığından, genel geçer ve ikna edici sonuçlar elde edilememektedir. Bu çalışmada kanıt yükü tartışmalarındaki bu türden problemlere ilişkin tespitler yapılmakta, alternatif çözümler sunulmakta ve problemleri makul bir şekilde aşmanın yolları aranmaktadır. Bu bakımdan çalışma, kanıt yükü konusunda yatay düzlemde sınırlı ancak dikey düzlemde derinlemesine bir analiz ihtiva etmektedir.

Ayrıntılı analizde “kanıtın sınırları nedir?”, “iddianın mahiyeti nedir?”, “müddei kimdir?” ve “gerçek anlamda bir yükten bahsetmek mümkün müdür?” sorularına yanıt aranmaktadır. Kanıtın sınırlarını belirlemek üzere *kanıt*, *ispat*, *delil*, *argüman* ve *gerekçelendirme* kavramları arasındaki farklılıklara dikkat çekilmekte ve böylece yük addedilen şeyin sınırları belirlenmektedir. İddianın mahiyetine dair soruşturmaya yükün kaynağı ve neden bir yük olarak ifade edildiği ile ilgili gerekçeler incelenmektedir. Müddeinin kim olduğu sorusuyla, kanıt yükünü gündeme getiren tarafların pozisyonları irdelenmektedir. Böylece gerçek anlamda bir yükten bahsetmenin imkânı karşılaştırmalı olarak tartışılabilir. Elde edilen sonuçların sadece kanıt yükü konusuna değil, Tanrı'nın varlığına dair birçok yeni tartışmaya farklı bir bakış açısı kazandırması hedeflenmektedir.

Kanıt yükü konusu geniş bir kapsama sahip olması hasebiyle konuyu derinlemesine analiz edebilmek için birtakım sınırlamalara başvurulmaktadır. Bu amaçla Tanrı'nın varlığı lehine veya aleyhine ileri sürülen kanıtların türlerine, yöntemine ve içeriğine yer verilmemekte; hangi kanıtların daha makul olduğuna dair bir değerlendirme yapılmamaktadır. Her iki konuda da kanıt yükü merkezinde ortaya konan görüşlere yer verilerek yükün kaynağına ve mahiyetine odaklanılmaktadır. Bu yükü ortaya atan, kabul ederek omuzlayan ve reddeden taraflara dair birtakım tespitler yapılsa da tarafların yükü omuzlamadaki başarıları üzerine değerlendirmeler yapılmamaktadır.

Dini inanca dair pozisyonları tespit etmeye yönelik açıklamalarda asıl hedef, kanıt yükünden söz edebilmenin imkânını aramaktır. Dolayısıyla dini inanca dair kanıtı mümkün gören ve bu konudaki yükü kabul ederek yerine getirmeye çalışan ateist ve agnostik görüşler bu çalışmanın dışında bırakılmıştır. Benzer şekilde, Tanrı'nın varlığının bir ispat konusu olduğu görüşünü savunarak *a priori* ispatlarla teizmi savunan görüşler de çalışmaya dahil edilmemiştir. Çünkü bu çalışmanın konusu Tanrı'nın varlığına dair ispat yükünün değil, kanıt yükünün mahiyeti tartışmasıdır. Bu açıdan çalışmanın genelinde teizmden maksat *a posteriori* kanıtların ortaya konduğu doğal teolojidir.

Genel itibarıyla kanıt kavramına yüklenen anlam üzerinden ilerleyen bu çalışmada, üç pozisyonda kanıtın imkânı ve yükün mahiyeti konusunda tutarlı görüşler ortaya konmadığı izlenimi oluşturan versiyonlar merkeze alınmaktadır. Dolayısıyla ortaya konan tanım ve tasnifler, kavramlara ve pozisyonlara sınır koyma değil; kanıt yükünün doğru bir analizini ve bu pozisyonlardaki mahiyetini ortaya koyma amacı taşımaktadır.

Kanıt yükünün mahiyeti ancak ilgili kavramın delaletiyle anlaşılabilmesi için bu konuda birtakım analizlere ihtiyaç vardır. Bu analizler hem bu konudaki sıradan tartışmalara felsefi bir zemin kazandıracak hem de bu konularda derinlemesine araştırma yapmak isteyenlere temel düzeyde bilgi sağlayacaktır. Dolayısıyla ortaya konan tasnif ve analizlerin Tanrı'nın varlığına veya yokluğuna dair kanıtların geçerli sayılabilmesi için hangi şartları taşıması gerektiği, ne derece makul oldukları ve hangi açılardan ikna edici oldukları gibi önemli konularda kaleme alınacak ileri çalışmalara eskiz mahiyeti taşımakta ve farklı bakış açıları sunmayı amaçlamaktadır. Böylelikle bu konularda kaleme alınacak çalışmalarda daha doğru tespitler yapılabilmesine ve daha nitelikli felsefi tartışmalar yürütülebilmesine katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

1. Kanıtın Sınırları

Kavramlarla düşünen ve düşünceyi sözcüklerle dile döken varlıklar olarak felsefeden söz edebilmenin ön koşulu doğru sorular sorabilmektir. Yalnızca bu şartlar altında doğru yanıtlara ulaşılabileceği açıktır. Hem sorunun hem de yanıtın doğruluk kriteri ise onları oluşturan kavramlara yüklenen anlamlarla doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla felsefenin temelleri bir anlamda kavramlara doğru anlamlar yüklemek ve doğru sözcükler seçerek sorular sormaya dayanmaktadır.

Düşüncemizde ve dolayısıyla yaşamımızda kavramlar ve sözcükler büyük bir öneme sahip olmasına rağmen günümüzde bazı felsefi tartışmalarda bu konuda yeterince ihtimam gösterilmemektedir. Bunun sonucunda da söz konusu tartışmalarda ortak bir noktada buluşamama problemi ortaya çıkmaktadır. En yaygın örneklerden birkaçı, sık sık birbiri yerine kullanılan *kanıt*, *ispat*, *delil*, *argüman* ve *gerekçelendirme* kavramlarıdır. Zira bu kavramları kaleme alanlar kadar çok tanımlı olduğunu ve tanımlayana göre değişkenlik gösterdiğini söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır. Böylesi bir çeşitlilik günlük dilde büyük bir problem teşkil etmeyebilir fakat dini inancın rasyonelliğine dair kanıt yükü tartışmaları için aynı durum söz konusu değildir. Çünkü bu kavramlar üzerinde dikkatle durulmaması, tartışmalarda ortak bir zemin problemine ek olarak konunun doğru anlaşıl(a)mamasına sebep olmaktadır. Böylece doğru analizler yapılamamakta, eleştiriler hedefini bulamamakta ve yanlış çıkarımlarla yanlış kanaatlere sahip olunmaktadır. Dolayısıyla söz konusu kavramları birbirinden ayırmaya yönelik açıklamalara ihtiyaç vardır. Bu kavramsal analizler sayesinde yük addedilen şeyin mahiyetine ilişkin sağlam ve geçerli çıkarımlar yapılabilir.

Öncelikle *kanıt* (evidence) kavramı, eski Türkçede “doymak, tatmin olmak, inanmak,” gibi anlamlara gelen “kanmak” kökünden türemiştir. Benzer şekilde Türkçe sözlükte “bir şeyin doğruluğu, gerçekliği konusunda kanaat verici belge, delil” olarak yer almaktadır. Felsefede ise, mevcut verilerden hareketle bir konuda (yanlışla en uzak veya doğruya en yakın şekilde) olabildiğince sağlam bilgi elde etme olarak tanımlanır.⁷

⁷ Şükrü Halûk Akalın, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları (Ankara: TDK Yayınları, 2011), “Kanıt”, 1298; Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 167, 1070, 1098; Richard Feldman, *Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (New York: Cambridge University Press, 1999), “Evidence”, 293-294;

İspat (proof) ise, “bir şeyi açıklığa kavuşturma, delil getirme, bir hak veya olgunun gerçekliğini delille ortaya koyma” anlamına gelmektedir.⁸ Osmanlı Türkçesinde ispat kavramı, hukuki bağlamı ön planda olan bir tanımla; “şahit ve delil göstererek doğrusunu meydana çıkarma” şeklinde tanımlanmaktadır.⁹ Benzer bir tanım İslâm geleneğinde “bir gerçeği çeşitli deliller aracılığıyla ortaya koyma sürecindeki son hüküm” anlamında *isbât-ı vâcib* şeklinde yer almaktadır.¹⁰

Mevcut verilerin değişmesi ile sonuçlar da değişkenlik gösterebileceği için mahiyeti itibarıyla kanıt kesinlik yahut zorunluluk arz etmemektedir. İspat ise sabit, kesin, değişmez, zorunlu ve dolayısıyla tartışmaya kapalı niteliktedir. Bu kavramların farkı, kendisiyle aynı kökten türeyen diğer sözcüklerin anlamlarında daha açık şekilde kendini göstermektedir. *Kanı*, *kanmak*, *kanaat* gibi sözcüklerden hareketle kanıtın genel itibarıyla bir “kanaat” meselesi olduğu; genel geçer ve dolayısıyla değişmezlik anlamında *sabit* sözcüğünden hareketle ispatın bir “zorunluluk” meselesi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sadece matematiksel doğrulamalara ispat kavramını; bunun dışında kalan bilimsel teoriler ve inançsal önermeler gibi diğer doğrulama türleri için kanıt kavramını kullanmak daha isabetli olacaktır.¹¹

Kanıt ve ispat sadece kavramsal açıdan değil, birbirlerini tamamlama açısından da farklılıklar barındırır. Örneğin: belirtmek, betimlemek, işaret etmek, önermek, göstermek gibi kavramlar kanıtın farklı ifade biçimleri veya yöntemleri iken; bu kavramların birçoğu bir araya gelerek ispatı oluşturabilmektedir. Bu açıdan, bir teoriyi veya düşünceyi destekleyen bilgi ve ipuçları kanıt ifade ederken; tüm kanıtlar bir teoriyi veya düşünceyi doğruladığında ispat haline gelebilmektedir. Dolayısıyla her ispat birçok kanıt gerektirirken; her kanıt ispat teşkil etmeyebilir. Kavramsal ve pratik açıdan bu ayrımlar ışığında ispatın bir şeyin gerçek veya doğru olduğunu gösteren bir bilgi olduğu; kanıtın ise bir kişinin bir şeyin gerçek veya doğru olduğuna inanmasına yol açabilecek bilgi olduğu sonucuna ulaşmaktayız.

Kanıt ve ispat yerine kullanılan bir diğer kavram ise *delil* sözcüğüdür. Sözlükte; “yol gösteren, kılavuz; şahit, belge ve tanık”¹² şeklinde yer alan delil, ispat için bir araç veya

Yusuf Şevki Yavuz, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 9/136-138; Anthony Weston, *A Rulebook for Arguments* (Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2017); Abaraham Cornelius Benjamin, *Dictionary of Philosophy*, ed. Dagobert D. Runes (New York: Philosophical Library, 1942), “Evidence”; Timothy McGrew, *The Routledge Companion to Epistemology*, ed. Sven Bernecker - Duncan Pritchard (London & New York: Routledge, 2011), 61; Sir Courtenay Peregrine Ilbert, “Evidence”, *The Encyclopædia Britannica* (New York: Encyclopædia Britannica Inc., 1911), 10/11-21.

⁸ Ali Bardakoğlu, “İsbât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/492-495; John A. Black - John Randall, “Proof”, *The Encyclopædia Britannica* (New York: Encyclopædia Britannica Inc., 1911), 22/437-438.

⁹ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2010), “İspat”, 517.

¹⁰ M. Sait Özervarlı, “İsbât-ı Vâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 495-497.

¹¹ İspat kavramının birçok sözlük ve ansiklopedide ispat teorisine (proof theory) referansla sadece matematiksel açıdan ele alınması bu iddiamızı destekler niteliktedir. Bu yüzden din felsefesinde kanıt yükü tartışmaları yaygın şekilde “ispat yükü” (burden of proof) şeklinde yer almasına rağmen bu çalışmada özellikle vurgulanmak istenen noktaları ön plana çıkarmak için başlıktan iribaren çalışmanın genelinde felsefi mahiyete sahip olan “evidence” kavramını kanıt olarak, “proof” kavramı ispat olarak dile getirmeye özen gösterilmiştir. Wilfried Sieg, *Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (New York: Cambridge University Press, 1999), “Proof Theory”.

¹² Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2010), “Delil”, 195.

ispatın bir alt dalı konumundadır. Yukarıdaki tanımlarla karşılaştırıldığında, delil kavramının kanıtla çok yakın bir anlam taşıdığı görülmektedir. Dolayısıyla kanıt ve delil kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmak daha uygun görünmektedir.

Kanıt ve delile yakın bir anlam taşıyan *argüman* (argument) kavramı; bir teoriyi güçlü bir şekilde “gerekçelendirme süreci” anlamının yanı sıra “sözlü anlaşmazlık”, “farklı bakış açılarını içeren tartışma” gibi anlamları da içermektedir.¹³ Bu tanımlarıyla argüman kavramı, kanıt düzeyine erişilemediğini ifade etmek için kullanıma daha uygun gözükmektedir. Öyleyse bir bilginin doğruluk değeri için derecelendirme argüman $< \text{delil} \leq \text{kanıt} < \text{ispat}$ şeklinde ortaya konabilir.¹⁴

Son olarak, *gerekçelendirme* (justification) epistemolojinin temel kavramlarından biri olarak bilgiyi haklı kılma veya temellendirme sürecidir. Felsefe sözlüğünde “bir iddiayı, bir sonucu, bir önermeyi ya da belli bir davranış tarzını, yeterli nedenler, tatmin edici deliller ve sağlam dayanaklar göstererek savunma, destekleme” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵ Bu çalışmadaki bağlamı ise dini inanca veya inançsızlığa dair doğruluk iddiasının nasıl haklı kılındığı veya temellendirildiği ile ilgilidir. İnanç ile doğru bilgi arasında kilit bir rol oynayan gerekçelendirme, bir inancın rasyonel olduğunu ortaya koyma yöntemidir.¹⁶

Gerekçelendirme kavramının tanımındaki unsurlar, yukarıdaki diğer kavramların tanımlarıyla büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla bu kavramların örtüştüğü ve ayrıştığı noktalara kısaca değinmek doğru bir analiz için büyük önem arz etmektedir. İlk olarak, kanıtların ortaya konmasındaki amaçlardan biri, dini inancın rasyonelliğini ortaya koymaktır.¹⁷ Bu açıdan kanıt ve gerekçelendirme yükü birbirleriyle örtüşmektedir.

Ayrıştığı noktalardan ilki ise, gerekçelendirmenin kanıttan çok daha geniş bir çerçeveye sahip olmasıdır. Çünkü dini inancı gerekçelendirmenin pek çok yönteminden söz edilebilir ve bu kavramlar farklı gerekçelendirme yöntemlerinden sadece birinin farklı derecelerdir. Dolayısıyla dini inanca dair her kanıt bir gerekçelendirme olarak görülebilmesine karşın; her gerekçelendirme sadece kanıt yöntemiyle ilerlemek zorunda değildir. Örneğin reformcu epistemolojinin ve fideizmin birçok yorumunda dini inancın rasyonelliği kanıtlara başvurmadan ortaya konmaktadır.¹⁸ Bu örnekler dikkate alındığında kanıt yükü

¹³ Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 167, 1070, 1098; Keith Parsons, “Some Contemporary Theistic Arguments”, *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 102-117.

¹⁴ Kavramlara dair bu tasnifte tek doğru tanımın bu şekilde olması gerektiği iddia edilmemektedir. Delil, kanıt ve argüman kavramları birbirine çok yakın mahiyete sahip olduğu için eş anlamlı olarak kullanılabilir ve sadece ispat kavramı ayrı bir noktada değerlendirilebilir. Daha farklı tasnifler de mümkün olmakla birlikte buradaki ayrımın amacı, çalışmanın genelinde kavramsal bütünlüğü ve tutarlılığı sağlamaktır. Örneğin benzer bir ayrımı gündeme getiren Vilenkin, “bir argüman, makul bir insanı ikna eden şeydir; bir ispat ise makul olmayan birini bile ikna etmek için gereken şeydir” ifadesini kullanır. Alexander Vilenkin, *Many Worlds in One: The Search for Other Universes* (New York: Hill and Wang, 2006), 176.

¹⁵ Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 1820-1821.

¹⁶ Alvin Plantinga, *Warrant: The Current Debate* (New York: Oxford University Press, 1993), 3; Ernest Sosa, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, ed. Robert Audi (New York: Cambridge University Press, 1999), “Justification”, 457-458.

¹⁷ Kanıtların hangi amaçlarla ortaya konduğuna dair açıklamalar *Teist Pozisyon* başlığı altındaki tartışmalarla bağlantılı olduğu için tekrara düşmeme adına burada yer verilmemiştir.

¹⁸ Çeşitli örnekler için bk. Alvin Plantinga, “Reason and Belief in God”, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga - Nicholas Wolterstorff (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983), 16-93; Nicholas Wolterstorff, “Can Belief in God Be Rational?”, *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga - Nicholas Wolterstorff (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2004), 135-186; Nicholas Wolterstorff,

tartışmasının aslında gerekçelendirme yükü tartışmalarının bir kolunu temsil ettiği görülmektedir.

İkinci olarak gerekçelendirme, dini inancın rasyonel olarak tartışılabilir olup olmamasıyla ilgilanmaktadır. Diğer bir ifadeyle gerekçelendirme, dini inanca sahip olmada epistemik ruhsat sağlamaktadır. Kanıtlar ise bu ruhsata sahip olduktan sonraki adımı teşkil etmektedir ve sahip olunan dini inancın rasyonelliğinin savunusudur. Dolayısıyla gerekçelendirme, kanıt yükü konusunda daha geniş ve öncelikli bir konuma sahiptir. Üçüncü farklılık, gerekçelendirmenin genel itibarıyla *nasıl* inanıldığı; kanıtların ise daha ziyade *neye* inanıldığı sorusuna yanıt arar nitelikte olmasıdır. Bu ise kanıt ve gerekçelendirmenin birbirinden farklı temellendirme yöntemleri olduğunu göstermektedir.

Kavramlar arasındaki farklılıklardan hareketle iki tür yükün söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Diğer yandan her kanıtın aynı zamanda bir gerekçelendirme olduğu dikkate alınarak aslında iç içe geçmiş bir bütün yükün söz konusu olduğu da iddia edilebilir. Böylece kanıt yükü, *gerekçelendirme yükünü onuzlamanın bir yolu* olarak değerlendirilebilir. Hangi iddianın daha makul olduğu sorusu, kanıt yüküne dair pozisyonların ve iddialarının analiziyle yanıt bulacaktır.

Yanıtlanması gereken diğer bir soru ise; yük olarak dile getirilen şey, matematiksel doğrular gibi sabit ve kesin olan bir *ispat* talebi mi; yoksa “dikkate alacak kadar ilgilenen herkesin farkındalığına ve incelemesine açık”¹⁹ bir dizi *gerekçe* veya *kanıt* talebi mi olduğudur. Bu soruların yanıtı aynı zamanda bu konudaki tartışmalarda taraflar arasında gündeme getirilen yükün mahiyeti konusunda ortak bir paydada buluşabilmenin imkânını ortaya koyacaktır.

2. Kanıt Yükünün Kaynağı

Genel kanaat, kanıt yükü iddiasının kaynağını *klasik temelselciliğe*²⁰ dayandırma eğilimindedir.²¹ Klasik temelselciliğe göre, hakkında şüphe olmayan basit bir ilkeye dayanan *temel inançlar* (basic beliefs) ve dolaylı şekilde elde edilen *temel olmayan inançlar* (non-basic beliefs) olmak üzere iki tür inanç söz konusudur.²² Bütün çıkarımsal bilgi birikimimizin çıkarımsal olmayan basit bir ilkeye dayanması gerektiğini²³ ileri süren bu görüşe göre, Tanrı inancının epistemik rasyonelliği için gerekçelendirme talebi gündeme gelmektedir. Bu talebin temelindeki düşünce, *yeterli kanıt olmaksızın bir şeye inanmanın yanlış, irrasyonel veya gayri ahlaki* olduğu iddiasıdır.²⁴ Bir dini inancın rasyonel olabilmesini ancak ve ancak bu inanç için yeterli

“Reformed Epistemology”, *Philosophy of Religion in the 21st Century*, ed. D. Z. Phillips - T. Tessin (Hampshire: Palgrave, 2001), 39-63; Nebi Mehdiyev, *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 26; Osman Murat Deniz, *Fideizm Nedir?* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020).

¹⁹ Stephen T. Davis, *Faith, Skepticism, and Evidence* (Cranbury, New Jersey: Associated University Press, 1978), 26.

²⁰ Ronald H. Nash, *Faith and Reason: Searching for a Rational Faith* (Grand Rapids: Zondervan, 1988), 82; John Bishop, *Believing by Faith: An Essay in the Epistemology and Ethics of Religious Belief* (Oxford: Clarendon Press, 2007), 53-100; Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 1819.

²¹ Clark, *Return to Reason*, 6-7; Nash, *Faith and Reason: Searching for a Rational Faith*, 93-94.

²² Parsons, “Some Contemporary Theistic Arguments”, 103; Matthias Steup - Ram Neta, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Uri Nodelman - Edward N. Zalta, 2024, “Epistemology”.

²³ Kenneth L. Pearce, “Classical Theism An Exposition and Defense”, *Is There a God? A Debate*, ed. Helen De Cruz (New York and London: Routledge, 2022a), 70-71.

²⁴ Bu iddia oldukça geniş bir kapsama ve dolayısıyla yoğun bir literatüre sahiptir. Bu yüzden kanıt yükü açısından gerekçelendirme ve rasyonellik boyutu dikkate alınmış fakat etik boyutu tartışmaya dahil edilmemiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. William K. Clifford, “The Ethics of Belief”, *The Rationality of Belief in God*, ed. George

bir gerekçe veya kanıt sunulmasına bağlayan bu düşünce genel itibarıyla ateistik bir iddia olarak değerlendirilmekte ve bu talep kanıt yükünün kaynağı olarak görülmektedir.²⁵

Aslında dini inancın rasyonel olabilmesi için yeterli gerekçeye sahip olması gerektiği düşüncesi sadece ateizme has bir tutum değildir. Nitekim Tanrı'nın varlığına dair sorgulamalarda bulunmayı ve varlıktan, evrenden, mümkünden hareketle zorunlu varlığa ulaşmayı bir gereklilik olarak gören birçok teist vardır.²⁶ Bu amaçla teizmde Tanrı'nın varlığına dair birçok kanıt ortaya konmuştur. Fakat burada dikkat çekici nokta, teistik kanıtların sadece Tanrı'nın varlığına inanma ruhsatı sağlama amacıyla ortaya konup konmadıklarıdır. Bu soruya yanıt aramadan önce müddeilerin pozisyonlarını doğru bir şekilde tespit etmek gerekir. Böylece kanıtın bir yük olarak görülmesinin altında yatan sebepler irdelenebilir ve bu konudaki iddiaların rasyonelliği sorgulanabilir.

3. Müddeilerin Pozisyonları

Tanrı'nın varlığını veya yokluğunu temellendirme konusunda inançsal açıdan kanıt yükünü gündemine alan üç grup söz konusudur. Bunlar; ateizm, teizm ve agnostisizmdir. Genel kanaate göre ateizm, varsayılan konumda olduğu iddiasıyla kanıt talep eden; teizm, yükü omuzlayan; agnostisizm ise bu konuda tarafsız kalarak yükten muaf olmaya çalışan pozisyonudur. Bu bakış açısı, kanıt yükü konusundaki birçok problemin kaynağını oluşturmaktadır. Bu problemlerin tespiti ve çözüm önerileri için pozisyonları analiz etmek gerekir.

3.1. Ateist Pozisyon

Ateist pozisyonun doğru bir tespiti için konuyu etimolojik açıdan ele alan birçok felsefi açıklama mevcuttur.²⁷ Fakat terimsel düzeyde olduğu için bu açıklamalar ateizme dair kuşatıcı bir tanım sunmamaktadır. Dolayısıyla kapsamlı bir tanıma ulaşmak için bütün tanımları göz önüne almak gerekmektedir. Tanımların geneline bakıldığında ise ateizmin *reddediş pozisyonu* ve *inanç durumu* olmak üzere iki ana çizgide değerlendirildiği görülmektedir. *Reddediş pozisyonuna* göre ateizm, “Tanrı’ya veya bu türden herhangi bir aşkın varlığa inanmama veya teizmin antitezi” şeklinde ifade edilmektedir. *İnanç pozisyonuna* göre ise, “Tanrı'nın var olmadığına veya yokluğuna dair bir inanç” olarak tanımlanmaktadır.²⁸

I. Mavrodes (New Jersey: Prentice-Hall, 1970), 152-160; Bertrand Russell, *Philosophical Essays* (New York: Simon & Schuster Inc., 1984), 86; Basil Mitchell, *Faith and Criticism* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 10-11; John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1996), 339; Nicholas Wolterstorff, *John Locke and Ethics of Belief* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 108; Ellen Kappy Suckiel, *William James'in Pragmatik Felsefesi*, çev. Celal Türer (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003), 70-71.

²⁵ Plantinga, “Reason and Belief in God”; Alvin Plantinga, “Coherentism and the Evidentialist Objection to Belief in God”, *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment*, ed. Robert Audi - William J. Wainwright (Ithaca: Cornell University Press, 1986), 109-138; Nash, *Faith and Reason: Searching for a Rational Faith*, 3.

²⁶ David Malet Armstrong, *Belief, Truth and Knowledge* (New York: Cambridge University Press, 1973), 137; Özervarlı, “İsbât-ı Vâcib”, 495-497; Louis P. Pojman - Michael Rea, *Philosophy of Religion: An Anthology* (USA: Thomson Wadsworth Publishing, 2007), 138.

²⁷ Paul Edwards, “Atheism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards (New York: Macmillan Company & Free Press, 1972), 1/175; Gordon Stein, “The Meaning of Atheism and Agnosticism”, *An Anthology of Atheism and Rationalism*, ed. Gordon Stein (Buffalo, New York: Prometheus Books, 1980), 3-6; George H. Smith, *Atheism: The Case Against God* (New York: Prometheus Books, 1989); Michael Martin, “General Introduction”, *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 1-7.

²⁸ Burada ateizmin tek makul tanımının bu olduğu veya doğru bir tasnifinin ancak bu çalışmadaki gibi yapılması gerektiği iddia edilmemektedir. Asıl amaç, müddei-iddia-ispat ilişkisini doğru bir şekilde analiz etmektir.

İlk tanım, teistik inanca sahip olmayan her türden inancın ateizm olarak nitelendirilmesi anlamına gelirken; ikincisi, sınırları daha belirgin ve dolayısıyla daha isabetli bir tanım gibi gözükmektedir. Çünkü ikinci tanıma göre, nasıl ki teizm bir varlık iddiası ile dini inanca sahip ise ateizm de yokluk iddiası ile bir inanca sahip olmakta ve kanıt yükü eşit şekilde paylaşılmış olmaktadır. Böylece dini inancın rasyonelliği konusundaki tartışmalar yükün ne ölçüde yerine getirildiği üzerinden ilerleyebilmektedir. Nitekim ateizmin bir inanç durumu olarak tanımlandığı görüşlerde birçok ateistik kanıt ortaya konmaktadır. Fakat teizm dışındaki görüşlerde genel kanaat birinci tanımı dikkate alma eğiliminde olduğu için kanıt yükü tartışmaları rasyonel bir zeminde ilerleyememektedir.

Ateizmi reddediş pozisyonu olarak tanımlayan görüşlerdeki temel iddialardan biri, ateizmin varsayılan konum olduğu düşüncesidir. Varsayılan konum kavramı yine hukuki bir kavram olan *masumiyet karinesi*²⁹ ile doğrudan ilişkilidir. Burada temel mesele, bir kişinin masum olduğu ispat edilene dek suçlu mu yoksa suçlu olduğu ispat edilene dek masum mu olduğudur. Hangi bakış açısı benimsenirse, varsayılan konum o olmakta ve aksini ispatlamak iddia sahibinin omuzlarına yüklenmektedir. Felsefi açıdan ise, ateizm bir inanç yokluğu olarak tanımlandığı takdirde, pozitif iddia içeren teizmin kanıt yükünü omuzlaması gerekmektedir. Ateizmi ilk tanımla savunan birçok düşünür varsayılan konumda olduğu düşüncesiyle sadece kanıt talebinde bulunarak kenara çekilmekte ve yükten muaf olduklarını dile getirmektedir.³⁰ Fakat bu düşünürler söz konusu iddialarını desteklemek için herhangi bir gerekçe sunmayarak -deyim yerindeyse- Poidevin'in ifadesiyle "entelektüel bir tembellik"³¹ sergilemektedir.

Benzer bir tembellik, "delilin yokluğu, yokluğunun delilidir" düşüncesinde kendini göstermektedir.³² Bu bakış açısına sahip ateistler Tanrı'nın varlığına dair kanıtların zayıflığı veya ikna edici ispatların yokluğu üzerinden kendi pozisyonlarını temellendirmektedir. Fakat böyle bir yaklaşım birçok açıdan problemlidir. Öncelikle kanıtın zayıflığı mantıksal olarak kanıtlanmaya çalışılan varlıktan bağımsızdır. Çünkü rasyonel bir şekilde kanıtlan(a)mamış bir hakikat mevcut olduğu gibi; ispatlandığı düşünülen fakat sonradan çürütülen kabuller de söz konusudur. Dolayısıyla bu ayrımı göz ardı etmek kategorik hata olacaktır. Diğer açıdan, nasıl ki ateizm teistik inancın yokluğu olarak tanımlanabiliyorsa,

Dolayısıyla burada verilen tanımların "sözlük bilgisi paylaşma" amacıyla değil, pozisyonlara dair "hangi tanım dikkate alınırsa nasıl bir kanıt yükünden söz edilebileceğini sorgulama" maksadıyla ortaya konduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ateizmin çeşitli tanım ve tasnifi için bk. Ernest Nagel, "Philosophical Concepts of Atheism", *Critiques of God*, ed. Peter Angeles (New York: Prometheus Books, 1976), 3-18; William Rowe, "Atheism", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig (Routledge, 1998); Julian Baggini, *Atheism: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2003); Stephen Bullivant, "Defining 'Atheism'", *The Oxford Handbook of Atheism* (New York: Oxford University Press, 2013), 11-21; Paul Draper, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, 2017, "Atheism and Agnosticism"; Graham Oppy, *Atheism: The Basics* (New York: Routledge, 2019), 6.

²⁹ Douglas Walton, *Burden of Proof, Presumption and Argumentation* (New York: Cambridge University Press, 2014), 19.

³⁰ Michael Scriven, "God and Reason", *Critiques of God*, ed. Peter Angeles (New York: Prometheus Books, 1976), 95-114; Antony Flew, *The Presumption of Atheism & Other Essays* (London: Elek/Pemberton, 1976).

³¹ Robin Le Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2010), 48-49.

³² Delilin zayıflığının veya yokluğunun, medlülün yokluğunu gerektirip gerektirmediğine dair güncel tartışmalar için bk. Brian Garvey, "Absence of Evidence, Evidence of Absence, and the Atheist's Teapot", *Ars Disputandi* 10/1 (2010), 9-22; Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti* (Ankara: Kitabiyat, 2004), 28; Copan, "Atheism and The Burden of Proof"; Fatih Toktaş, *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 20-21; Nash, *Faith and Reason: Searching for a Rational Faith*, 71; J. Angelo Corlett - Josh Cangelosi, "Atheism and Epistemic Justification", *International Journal for Philosophy of Religion* 78/1 (2015), 91-106.

teizm de Tanrı'nın yokluğunun reddi olarak tanımlanabilir. Bu durumda teizm varsayılan konum olarak görülebilir ve Tanrı'nın yokluğuna dair kanıt veya ispat bulunmadığı sürece varlığına inanmanın rasyonel olduğu savunulabilir.³³ Böylece ateistik kanıtların yetersizliği üzerinden teist pozisyon haklılaştırılabilir. Fakat bu bakış açısı *hem ateistik hem de teistik açıklamalar eşit derecede makuldür* şeklinde bir çelişkili sonuca götürmektedir. Dolayısıyla dini inanca veya inançsızlığa dair ikna edici kanıtların yokluğu üzerinden kendi pozisyonunu temellendirmek ne teist ne de ateist için makul gözükmemektedir.

Ateist pozisyonu haklılaştırma çabasının bir diğer ürünü ise dini inanca dair pozisyonları tasnif etmektir. Tanrı'nın varlığına inanıp inanmama konusundaki pozisyonları birtakım tasniflerle çeşitlendirmek, kanıt yükünü sadece ateizmin belli bir versiyonuna yüklemeyi ve diğer versiyonları bu yükten muaf tutmayı kolaylaştırmaktadır. Bu yaklaşımdaki temel referans noktası *negatif* ve *pozitif* ateizm ayrımıdır.³⁴ Bu ayrımla dini inanca dair bilgi iddiasında bulunan tarafın yalnızca *pozitif* ateizm olduğu ve *negatif* ateizmin kanıt yükünü taşımadığı iddiası temellendirilmeye çalışılmaktadır.³⁵ Bu tasnifleri daha ileri taşıyarak ateist pozisyonu kanıt yükünden muaf tutmaya çalışan birçok görüş mevcuttur.³⁶ Fakat ateizmi bu şekilde çeşitlendirmek tartışmaları görece hale getirmekte ve böylece rasyonel bir şekilde ilerlemeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü ateizme dair yukarıdaki tanımlar hem teizmin hem ateizmin bir inanç veya reddediş pozisyonu olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla her iki pozisyonda da dini inancın doğruluğuna dair pozitif bir iddiada ya mevcuttur ya da değildir. Eğer mevcutsa, kanıt yükü eşit şekilde tarafların omuzlarındadır. Mevcut değilse, her iki taraf da varsayılan pozisyonudur ve yükten söz etmenin anlamı yoktur. Bu şartlar altında Tanrı'nın varlığına dair inancı birtakım kategorilere ayırmak yükten muafiyet için makul bir yol gibi gözükmemektedir.

Burada gündeme gelebilecek önemli bir soru, dini inanca dair tarafsız bir pozisyonun mümkün olup olmadığıdır. Nitekim eğer kanıt bir yük olarak mevcut ise bu yükten muaf olabilmenin tek yolu Tanrı'nın varlığına dair inanç veya reddediş tutumunda olmamak gibi gözükmemektedir. Dini inanca dair tarafsız sayılabilecek pozisyon ise agnostisizmdir. Agnostisizmin kanıt yükünden muaf olup olmadığını tespit edebilmenin yolu ise yine doğru bir ateizm tanımından geçmektedir. Çünkü ateizmi bir *inançtan* ziyade sadece *reddediş* pozisyonu olarak tanımlamak, teizm dışındaki tüm görüşleri ateizm olarak değerlendirme anlamına gelecektir. Böyle bir genelleme ise oldukça tartışmalıdır.³⁷ Dolayısıyla ateizm ile agnostisizm arasındaki çizgiyi belirginleştirmek gerekir. Böylece dini inanca dair kanıt yükünden muafiyetin imkânı sorgulanabilir.

³³ Wolterstorff, "Can Belief in God Be Rational?", 163.

³⁴ George H. Smith, *Why Atheism* (New York: Prometheus Books, 2000), 44; Ernest Nagel, "A Defense of Atheism", *A Modern Introduction to Philosophy: Readings from Classical and Contemporary Sources*, ed. Paul Edwards - Arthur Pap (New York: The Free Press, 1966), 460-472.

³⁵ Flew, *The Presumption of Atheism & Other Essays*; Scriven, "God and Reason", 104.

³⁶ Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam Press, 2006), 50-51; J. Angelo Corlett, *The Errors of Atheism* (New York: Continuum, 2010), 69-86; Oppy, *Atheism: The Basics*, 16-17.

³⁷ Nagel, "Philosophical Concepts of Atheism", 4-5; Smith, *Atheism: The Case Against God*, 9-16; William Lane Craig, "Theistic Critiques of Atheism", *The Cambridge Companion to Atheism*, ed. Michael Martin (New York: Cambridge University Press, 2007), 69-85.

3.2. Agnostik Pozisyon

Bilinmezcilik veya bilinemezcilik olarak dilimize aktarılan agnostisizm, Tanrı'nın varlığı veya yokluğuyla ilgili iddiaların doğruluğu veya yanlışlığına dair nihai bilgiler elde edilemeyeceği düşüncesidir.³⁸ Bu düşüncede ilk önemli nokta, agnostisizmin bilmeme veya bilememe kabulünden dolayı ne teizmin ne de ateizmin çatısı altında değerlendirmeye uygun olduğudur. Çünkü tanımı gereği agnostisizmde dini inanca dair herhangi bir pozitif iddiaya imkân tanınmamaktadır.³⁹ İkinci olarak agnostisizm, teizm ile ateizm arasında bir geçiş noktası, uzlaşma veya orta pozisyon olarak görülmeye de uygun değildir.⁴⁰ Tanrı'nın varlığına ilişkin pozisyonlar “dini inanca dair bir iddiaya sahip olan görüşler” ve “olmayan görüşler” şeklinde kümelerle ayrılacak olsa; teizm ve ateizm aynı kümede yer alırken, agnostisizm diğer kümede yer alacaktır.

Agnostisizmin birçok versiyonunda inançsal açıdan kanıt imkân tanınmadığı için ilk bakışta kanıt yükü tartışmasında taraf olunmadığı izlenimi oluşmaktadır. Fakat agnostisizmi savunan birçok düşünür kanıt yükünün mevcut olduğunu ve yükün teiste ait olduğunu ileri sürmektedir. Herhangi bir pozisyonu savunmaksızın kanıt yükünün tarafını tespit etmeye yönelik bazı çalışmalarda ise varsayılan konumun agnostisizm olabileceği sonucuna varılmaktadır.⁴¹ Fakat kanıt yüküne dair analizlerimiz bu sonucu destekler nitelikte değildir. Çünkü agnostisizmin birçok yorumunda dini inanca dair doğruluk iddiasına karşı tarafsızlık değil, bilakis imkân tanımama söz konusudur. Bu yorumlarda bir yandan dini inancın rasyonel kanıt dayanması gerektiği vurgulanmakta; diğer yandan metafiziksel âlem ile ilgili bilgi iddiasında bulunmaya imkân tanınmamaktadır. Mümkün görülmemeyen bir şeyin talebinde bulunmak mantıksal açıdan çelişkilidir. Eğer kanıt mümkün değilse yükten de söz edilmemesi gerekir; yük gündeme alınıyorsa, kanıt imkân tanınmalıdır. Dolayısıyla agnostisizmin bu yorumlarında dini inancı rasyonel ve ahlaki kılabilen bir kanıt mümkün görülmemesine rağmen bu konuda yükten ve kimin omuzlarında olduğundan bahsedilmesi oldukça çelişkili bir tutumdur.⁴²

Agnostisizmin herhangi bir versiyonunun kanıt yükünden muaf olamamasının üç önemli sebebinden söz edilebilir. Bunlardan ilki, dini inanca dair kanıtı mümkün görmemek de bir doğru bilgi iddiasıdır. Dolayısıyla doğru bilgi iddiasında bulunmanın kanıt yükünü beraberinde getirdiği düşüncesi agnostisizm bütün versiyonları için geçerlidir. Fakat her versiyonda bu yükü yerine getirmeye yönelik açıklamalar mevcut değildir. Belki de bu yüzden agnostisizm bazı düşünürlerce “düşüncenin iflası” olarak tanımlanmakta ve en zayıf felsefi

³⁸ Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 321; Michael Scriven, *Primary Philosophy* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1966), 107; Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, 8-9; Graham Oppy, *Atheism and Agnosticism Cambridge Elements: Philosophy of Religion*, ed. Yujin Nagasawa (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 2-3.

³⁹ Ronald W. Hepburn, “Agnosticism”, *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards (Macmillan Company & Free Press, 1972), 56-59.

⁴⁰ Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, 8; Oppy, *Atheism and Agnosticism Cambridge Elements: Philosophy of Religion*; Corlett, *The Errors of Atheism*, 31-37.

⁴¹ Malik, “Defining Atheism and the Burden of Proof”; Shalkowski, “Atheological Apologetics”.

⁴² Birçok agnostisizm türünden bahsetmek mümkün olduğu için burada dini inanca dair kanıt imkân tanıyarak bu konudaki yükü omuzlamaya yönelik açıklamaları olan versiyonların buradaki eleştirilerden muaf tutulabileceğini belirtmekte fayda var. Fakat agnostik pozisyonda büyük çoğunluğun bu kanaatte olmaması, kanıt yükü konusundaki bu tutumun rasyonel olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Dolayısıyla yapılan analizlerin agnostisizmde kanıt yükünden bahsetmenin imkânını sorgulamaya yönelik eleştiriler olarak görülmesi daha isabetli olacaktır.

pozisyon olarak nitelendirilmektedir.⁴³ Çünkü evrene ve olgulara dair en önemli sorulara karşı sadece insan aklının yetersizliğine işaret etmek entelektüel tembellikten fazlası değildir.

İkinci sebep, talep edilen kanıtın mahiyeti konusundaki anlaşmazlıktır. Ateizmde olduğu gibi agnostisizmde de kişinin sahip olduğu dini inancı ile o inancın doğruluğunu destekleyecek kanıtların gücünün orantılı olması gerektiği savunulmaktadır.⁴⁴ Fakat agnostisizmin birçok versiyonunda Tanrı'nın varlığı veya yokluğuna dair iddiaların doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olmadığı için ikna edici bulunmaması, yetersiz görülmesi veya reddedilmesi⁴⁵ kanıttan maksadın ne olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Kanıt ve ispat kavramlarının tanımları dikkate alındığında, metafizik iddialarda matematiksel bir ispatın mümkün olmaması bütün pozisyonlarda ortak kanaattir. Buradan hareketle agnostisizmde gündeme getirilen dini inancı destekleyebilecek bu güçlü kanıtların aslında bir ispat talebi olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla agnostisizmde öncelikle bir dini inancı rasyonel ve ahlaki kılablecek yeterli kanıtın tanımı açık bir şekilde ortaya konmalıdır. Belirlenen çerçevede herhangi bir kanıt imkân tanınmıyorsa, yükün hangi tarafın omuzlarında olduğuna dair açıklamalar anlamını yitirecektir.

Son sebep ise, agnostisizmde dini inancın rasyonelliği konusunda diğer iki pozisyona karşı objektifliğin korunmamasıdır. Nitekim agnostisizmin bazı versiyonlarında kanıt yükünün sadece teistin omuzlarında olduğu iddia edilmektedir.⁴⁷ Bu iddia, dini inanca dair doğruluk iddiası taşıyan pozisyonun sadece teizm olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ateist pozisyona herhangi bir yük yüklenmemesi ise ateizmin *inanç* değil, *reddediş pozisyonu* olarak tanımlandığını göstermektedir. Yukarıda incelediğimiz üzere, bu tanımın zayıflığı ve problemli yönleri agnostisizmi de problemli hale getirmektedir.

Ateist ve agnostik pozisyonların kanıt yükü konusunda ne ölçüde rasyonel olduklarını değerlendirebilmek için üçüncü pozisyon olan teizmin de incelenmesi gerekir. Böylece üç pozisyonadaki kanıt yükü iddialarının gerekçeleri daha açık hale gelecektir.

3.3. Teist Pozisyon

Genel anlamda teizm; aşkın, ezeli, zorunlu bir zâti fâil olan, mutlak ve sonsuz bilgi ve kudrete mükemmel şekilde sahip Tanrı'nın varlığına inanmak olarak tanımlanabilir.⁴⁸

⁴³ Amos Waters, "The God Problem- Criticism of an Agnostic- with an Editorial Reply, Is Dr. Carus a Theist?", *The Monist* 9/4 (1899), 624.

⁴⁴ Oppy, *Atheism and Agnosticism Cambridge Elements: Philosophy of Religion*, 51; Chris Daly, "Agnosticism and the Balance of Evidence", *Ontology of Theistic Beliefs*, ed. Miroslaw Szatkowski (Berlin: De Gruyter, 2018), 1-17.

⁴⁵ Scriven, *Primary Philosophy*, 102-103; Patrick J. McGrath, "Atheism or Agnosticism", *Analysis* 54 (1987), 54-57; John Leslie Mackie, *The Miracle of Theism: Argument for and against the Existence of God* (Oxford: Clarendon Press, 1988), 253; Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification* (Philadelphia: Temple University Press, 1990), 281-282; John L. Schellenberg, *Divine Hiddenness and Human Reason* (Ithaca & London: Cornell University Press, 1993), 1-2; Michael Tooley, "Does God Exist?", *Knowledge of God*, ed. Alvin Plantinga - Michael Tooley (Malden, MA & Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 70-150; Rob Lovering, *God and Evidence: Problems for Theistic Philosophers* (New York & London: Bloomsbury Academic, 2013), 36-37; Hanson Russell Norwood, "What I Don't Believe, and Other Essays", ed. Matthew D. Lund (Dordrecht, Netherlands: Springer, 2020), 311-327.

⁴⁶ William L. Rowe, "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism", *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*, ed. Douglas Geivett - Brendan Sweetman (New York: Oxford University Press, 1992), 33-42; Peter A. Huff, *Atheism and Agnosticism: Exploring the Issues* (USA: ABC-Clio, 2021).

⁴⁷ Flew, *The Presumption of Atheism & Other Essays*.

⁴⁸ Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 1812; C. Stephen Evans, *Philosophy of Religion: Thinking about Faith* (Illinois: Intervarsity Press, 1985), 32-33.

Tanrı'ya izafe edilen *mükemmellik* ve *zorunlu varlık olma* niteliği teizmde *a priori* ispatlarla ve sıfatlarının tezahürü olarak görülen evrenden hareketle oluşturulan *a posteriori* kanıtlarla temellendirilmeye çalışılmaktadır. Tanrı'nın varlığına ve mahiyetine dair bu temellendirmelerin kökenine inildiğinde pek dikkat edilmeyen veya göz ardı edilen nüanslarla karşılaşmaktadır.

Öncelikle teistik görüşlerde kanıt yükü iki veçhede değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki, dini inancın rasyonelliğini *gerekçendirme yükü*; diğeri ise dini inancın doğruluğunu destekleyici *kanıt* ortaya koyma yüküdür. Birçok teist, dini inancın rasyonelliğini epistemik gerekçendirmesiyle orantılı olup olmaması üzerinden değerlendirme eğilimindedir.⁴⁹ Fakat bu görüşlerde gerekçendirmenin ahlaki ve rasyonel şekilde inanma ruhsatı sağladığı, kanıtın ise sahip olunan inancın gereği olarak gündeme geldiği gözardı edilmemelidir. Bu ayrımların dikkate alınmaması, teistik kanıtların sadece bu oranı sağlamaya yönelik bir çabanın ürünü olarak görülmesine sebep olmaktadır.⁵⁰ Oysaki kanıtları sadece rasyonalite aracı olarak görmek hem kanıtların kapsamını daraltmakta hem de sadece belli bir kesimin bu yükü omuzlamasına sebep olmaktadır. Ayrıca bir şeyin rasyonalite aracı olması, onun kaynağının ve yegâne amacının rasyonalite olduğunu göstermemektedir. Teistik kanıtların hangi amaçlarla ortaya konduğunu irdelemek bu noktayı daha açık hale getirecektir.

Tanrı'nın varlığına dair kanıtların ilk amacı, yaşama anlam katmaktır. Bu şekilde teist, dini inancının değerini ortaya koyduğunu düşünmektedir. İkinci amaç, Tanrı'nın varlığını sorgulayarak varlığa, evrene ve ahlaka dair nihai açıklamalar elde etmektir. Böylece teist, inancının taklit seviyesinden tahkik mertebesine ulaştığını düşünmektedir. Gerekçendirme yükü ile örtüşen amaç ise, Tanrı'nın varlığına dair inancın rasyonelliğini ortaya koymaktır. Aynı doğrultudaki diğer bir amaç, Tanrı'nın varlığına inanmanın bu inancı paylaşmamaktan daha makul olduğunu göstermektir. Bu yüzden karşıt görüşleri çürütme ve hatta onları Tanrı'nın var olduğuna ikna etmeye yönelik kanıtlar ortaya konmaktadır. Bir diğer amaç ise, birçok teistin Tanrı'nın varlığına dair kanıt aramayı şahsi dini inançlarının bir gereği olarak görmeleridir.⁵¹ Nitekim, diğer amaçlar da bir açıdan sahip olunan inancın gereği olarak görülebilir niteliktedir. Dolayısıyla daha birçok örneği verilebilecek bu teistik kanıtlama teşebbüslerinin temelinde sadece kanıt yükünü yerine getirme amacı olduğunu söylemek oldukça zor görünmektedir. Bu amaçlar dikkate alındığında, teizmde Tanrı'nın varlığına dair ortaya konan her kanıt aynı zamanda gerekçendirme yükünü karşılamaya hizmet etse de kanıt ve gerekçendirmenin birbirini tam olarak karşılamadığı görülmektedir.

⁴⁹ Armstrong, *Belief, Truth and Knowledge*, 137; Robert Audi, *Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge* (London: Routledge, 1998), 34; Harold I. Brown, "Rationality", *The Oxford Companion to Philosophy*, ed. Ted Honderich (Oxford: Oxford University Press, 2005), 785-786; Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford: Clarendon Press, 2004).

⁵⁰ Charles Taliaferro, *Contemporary Philosophy of Religion* (Oxford: Blackwell Publishers, 1998), 359-360; Stone, "Philosophy of Religion", 331-332.

⁵¹ Önem sırası atfedilmeden dile getirilen bu amaçlar hakkında daha geniş açıklamalar için bk. İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971); Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarının ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı* (Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 1983); Hüsameddin Erdem, "Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 147-155; Özervarlı, "İsbât-ı Vâcib", 495-497; Richard Swinburne, *Faith and Reason* (Oxford, 2005), 83-136; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2010), 20-22.

Teizmde kanıtın sahip olunan inancın gereği olarak gündeme gelmesi, öznel bir yükün söz konusu olduğu izlenimi oluşturmaktadır. Dini inanca sahip olma ruhsatı sağlayan gerekçelendirme ise, nesnel ve dolayısıyla evrensel bir yük olarak görülmektedir. Bu yüzden dini inanca dair doğru bilgi iddiasında bulunmanın gerekçelendirmeyi zorunlu kıldığı düşüncesi genel kabuldür. Daha önce de değindiğimiz gibi, doğal teolojide gerekçelendirme yükü kanıtlarla karşılanmaya çalışılırken, reformcu epistemolojide bu yük farklı bir yolla yerine getirilmektedir. Hatta en katı fideist düşüncelerde bile Tanrı'nın varlığının aklın değil imanın konusu olduğu düşüncesi için gerekçeler ortaya konmakta ve bu konudaki yükten kaçılmamaktadır.⁵²

Görüldüğü üzere üç pozisyonun ortak kanaati, dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmanın bir yük doğurduğu düşüncesidir. Fakat bu yükün hem pozisyonların içinde hem pozisyonlar arasında oldukça farklı mahiyete sahip olduğu açıktır. Bu durum bizi gerçek anlamda bir yükten bahsetmenin imkânını sorgulamaya itmektedir.

4. Kanıt Yükünün İmkânı

Müddeilerin pozisyonlarına ve kanıt yükünü gündeme getirme gerekçelerine ilişkin analizler, bu konudaki görüşleri karşılaştırmalı olarak değerlendirme imkânı sunmaktadır. Bu değerlendirmeler, tarafların ortak bir dil kullanarak felsefi tartışmaları sürdürebilmesi için hayati öneme sahiptir. Bu yüzden kanıt yükü tartışmalarındaki problemlere çözüm önerileri sunarak karşılaştırma yapmak, gerçek anlamda objektif bir yükten bahsedebilmenin mümkün olup olmadığını ortaya koyacaktır.

Objektif bir şekilde kanıt yükünden bahsedebilmek için ilk olarak, tarafların kanıt kavramıyla ne kast ettiklerini açıklığa kavuşturmak gerekir. Teizmde (doğal teolojide) Tanrı'nın varlığı bir ispat konusu olarak görülmediği için dini inanca dair gerekçelendirmenin ispat teşkil etmediği açıktır. Bu açıklamalar, birçok amaca matuf olup, sadece teizm karşıtı bazı pozisyonların adil olmayan tek yanlı kanıt talebine dönük değildir. Agnostisizmde bilginin doğruluğunu sadece matematiksel veya bilimsel yöntemle indirgeyen versiyonlarda kanıt yükünün mahiyeti ispata tekabül etmektedir. Benzer şekilde, ateizmde dini inanca dair kanıtların hangi koşullarda yeterli görülebileceğine dair bir açıklama sunmaksızın katı bir kanıt talebinde bulunan versiyonlarda yük addedilen kavramın mahiyeti ispat kavramına oldukça yakın görünmektedir. Oysaki matematiğin ilkeleri zaten bir iman meselesi olamayacağı gibi metafiziksel içeriğe sahip bir hipotezin bu şekilde ispatlanmasını talep etmek kategorik bir hatadır. Keza Tanrı'nın varlığının bilimsel bir yöntemle ispatlanmasını talep etmek de tartışmayı sonlandırıcı bir yaklaşımdır. Çünkü teizmde Tanrı kavramı nihai açıklama iken, bilimde deney ve gözlemlerle elde edilen bilginin nihai doğrular olduğu iddia edilmemektedir. Üstelik bilimin böyle bir amacı da yoktur. Nitekim bilim, *nasıl* sorusunu merkeze alarak ilerlemektedir. *Neden* sorusuna yanıt aramaması bilimsel yöntemin eksikliği veya yanlışlığını göstermemektedir. Ayrıca tabiatı gereği bilim, yanlışlanana dek doğru kabul edilen görüşler üzerinden ilerlemektedir. Dolayısıyla bilimsel açıklamalara nihai açıklamalarımız gibi yaklaşarak diğer tüm açıklamalara *eğer deney ve*

⁵² Richard H. Popkin, "Fideism", *The Encyclopedia of Philosophy*, ed. Paul Edwards (New York: Macmillan Company & Free Press, 1972); Tamer Yıldırım, "Pascal'ın Paradoksal İnsan Görüşü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 317-330.

gözlemle doğrulanamıyorsa doğruluk değerine sahip değildir/anlamdan yoksundur demek rasyonel bir çıkarım gibi görünmemektedir.⁵³ Üstelik bu bakış açısı, her zaman ve her yerde yeterli kanıtı sahip olmaksızın bir inanca sahip olmanın değil; Tanrı'nın varlığına inanmanın irrasyonel ve gayri ahlaki olduğu düşüncesinin savunulduğu izlenimi oluşturmaktadır. Bu yüzden objektif bir şekilde kanıt yükünden bahsedebilmenin ilk koşulu, sınırları doğru bir şekilde belirlenmiş ortak bir taleple tartışmaya başlamaktır.

İkinci olarak, tartışmaları rasyonel çerçevede yürütebilmek için tarafları doğru bir şekilde tespit etmek ve eşit şartlarda değerlendirmek büyük önem taşımaktadır. Nitekim müddeilerin pozisyonlarına dair analizler, bu konuda herhangi birinin diğerine karşı üstünlüğü olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla kanıt yükünden söz edebilmek için, dini inanca dair doğruluk iddiasında bulunmanın varsayılan pozisyonunda olma ayrıcalığını dışladığı ortaya konmalıdır. Üçüncüsü, müddeilerin kanıt yükünü gündeme getirmelerinin gerekçeleri açık bir şekilde ortaya konmalıdır. Bu gerekçelerin ne ölçüde ikna edici olduklarına ilişkin değerlendirmeler, tarafların yükü omuzlamadaki başarısını takdir etmeye yardımcı olacaktır.

Diğer bir nokta olarak, teistik kanıt yükü iddiasında “nasıl inandığına dair gerekçeler” ile “neye inandığına dair kanıtlar”ın birbirinden ayrılması gerekir. Çünkü teizmde gerekçelendirme evrensel bir yük olarak gündeme gelmesine rağmen, birçok teist yorumda kanıtlar sahip olunan inancın getirisi olarak görülmekte ve herkesi bağlayıcı bir yük olarak dile getirilmemektedir. Ateist iddiada ise kanıtın mahiyetine ve sınırlarına dair neredeyse hiçbir açıklama mevcut değildir.⁵⁴ Ayrıca, yeterli kanıtlarla desteklenmemiş bir inanca sahip olmanın herkes için her durumda yanlış olduğu iddiası oldukça sınırlayıcı bir yapıya sahiptir ve karşılanması çok güç bir yükür. Çünkü bu yük, bir şeye inanmayı ve o inanca farklı derecelerde bağlanmayı engellemektedir. Örneğin kutup enlemlerine yakın bir bölgede yaşayan bir kimse bahçesinde fillerin olmadığına dair bir inanca sahip olabilir. Gerekçe olarak fillerin daha sıcak iklimlerde yaşayabildiğini ve daha önce o bölgede fillere dair bir tecrübe olmadığını ifade edebilir. Ateist kanıt yükü iddiası bu inanca sahip olabilmek için her daim bahçenin kontrol edilmesini zorunlu kılmaktadır. Böylesi bir yaklaşım sadece filler konusunda değil, yaşamı sürdürebilmenin temeli olan ve yeterince gerekçelendirmeden inanılan adalet, ahlak, tarih, fen bilimleri vb. tüm konularda sürekli bir şüphe içerisinde olmayı getirerek güven içinde bir inanca sahip olmayı engellemektedir.⁵⁵ Dolayısıyla bir inanca yönelik kanıtların eksiksiz olmasını talep etmek ve aksi takdirde inkâr pozisyonunda olunması gerektiğini ileri sürmek oldukça problemli bir yaklaşımdır.⁵⁶

⁵³ Bu bakış açısının eleştirileri için bk. Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1982), 4-5; Richard Swinburne, *The Coherence of Theism* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 27-28; Beverley Clack - Brian R. Clack, *The Philosophy of Religion: A Critical Introduction* (Cambridge: Polity Press, 2000), 89-95; Swinburne, *Faith and Reason*, 4-33.

⁵⁴ Richard Feldman, “Clifford’s Principle and James’s Option”, *Social Epistemology* 20/1 (2006), 19-33.

⁵⁵ Sürekli şüphe içerisinde olmanın makul bir tutum olmadığına dair görüşler için bk. Poidevin, *Agnosticism: A Very Short Introduction*, 13; William Lane Craig, “Graham Oppy on the Kalām Cosmological Argument”, *Sophia* 32/1 (1993), 1-11; Robert C. Koons, “A New Look at the Cosmological Argument”, *American Philosophical Quarterly* 34/2 (1997), 193-211.

⁵⁶ Katı bir kanıt yükü talebinin birçok inancı savunulamaz kıldığına ve bu talep karşısında çok az sayıda inancın ayakta kalabileceğine dair yorumlar için bk. William James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy* (New York: Dover Publications, 1960), 5-7; Graham Bird, *William James* (London: Routledge, 1986); Richard. M. Gale, *The Philosophy of William James* (New York: Cambridge University Press, 2005).

Sonuç

Kanıt yükünü gündemine alan görüşlerin analizi, dini inanca veya inançsızlığa dair gerekçelendirmenin evrensel bir yük olduğunu göstermektedir. Üç pozisyonunda da bu yükü ortaya atan ve aynı zamanda üstlenen versiyonlar rasyonel bir tutum içerisindedir. Bu görüşlerin ne ölçüde başarılı oldukları başka bir çalışmanın konusudur. Bu çalışmada merkeze alınan versiyonlar, yükü gündeme getiren fakat omuzlama konusunda objektif bir tutum sergilemeyen yorumlardır. Bu yorumlara dair incelemeler, gerekçelendirme yükünden muaf olmanın makul bir yolu olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla hangi pozisyonun hangi versiyonu olursa olsun dini inanca veya inançsızlığa dair doğruluk iddiasında bulunmak, gerekçelendirme yükünü beraberinde getirmektedir.

Çalışmada kanıt yükü araştırılmasına rağmen ilk sonucun gerekçelendirme yüküne dair olması, *kanıt* kavramının mahiyetinin hem pozisyonlar arasında hem de pozisyonların farklı versiyonları arasında değişkenlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim ateizm ve agnostisizmde kanıt talebinin mahiyeti ispata oldukça yakındır. Teizmde ise gerekçelendirme ile örtüşen yönleri bulunan fakat farklı amaçlar da barındıran bir kanıt kavramı söz konusudur. Bu yüzden ortak bir paydada buluşarak kanıt yükünden söz edebilmenin tek yolu, teistik kanıtları sadece gerekçelendirmenin bir yolu olarak yorumlamak ve ateist ve agnostik yük iddiasını ispattan ziyade kanıt olarak değerlendirmektir. Aksi takdirde genel geçer bir kanıt yükünden bahsetmek oldukça zordur.

Bu zorluğun diğer sebebi, kanıt ve gerekçelendirme kavramlarının mahiyetindeki temel farklılıklardır. Dini inancın rasyonelliğini gerekçelendirmenin farklı yolları olması, gerekçelendirmenin *nasıl*; kanıtın *neye* inanıldığını açıklaması, kanıtların birçok açıdan gerekçelendirmeden sonraki adımı temsil etmesi, sadece rasyonelite kaygısı değil farklı amaçlar da barındırması ve bir açıdan bireysel inancın gereği olarak gündeme gelmesi dikkate alındığında bütün pozisyonları bağlayıcı (genel geçer) bir kanıt yükünden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Kanıt yükü tartışmalarını rasyonel bir şekilde yürütebilmek için öncelikle müddelerin ve iddianın doğru bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Bu konudaki analizler, doğru tespitler yapıldığı takdirde ortak bir paydada buluşabilmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu açıdan bütün pozisyonların bütün versiyonlarında rasyonelliğin ön koşulu gerekçelendirme yükünü gündemine almak ve yükü omuzlamaktır. Bu gerekçelendirmenin teistik veya ateistik kanıtlarla yapılması bir zorunluluk değil tercih meselesidir. Kanıt kavramının mahiyeti ispata tekabül etmeyen bir gerekçelendirmeye birçok açıdan örtüşmedikçe evrensel bir kanıt yükünden söz etmek makul değildir.

Bu sonuca rağmen genel kanaatin bu iki yükü aynı çizgide değerlendirme eğiliminde olmasından hareketle kanıt ve dolayısıyla gerekçelendirme yükünün mevcut olduğu ileri sürülebilir. Böylesi bir iddia bu çalışmanın sonucuyla da çelişmemektedir. Çünkü ayrıntılı şekilde ortaya konduğu üzere, sadece kanıt yöntemiyle sınırlandırılmadıkça ve ispat talep edilmedikçe dini inancı veya inançsızlığı temellendirmede yükün *kanıt* veya *gerekçelendirme* olarak anılması farklılık arz etmemektedir.

Kaynakça | References

- Akalın, Şükrü Halûk. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara: TDK Yayınları, 11. Baskı, 2011.
- Armstrong, David Malet. *Belief, Truth and Knowledge*. New York: Cambridge University Press, 1973.
- Audi, Robert. *Epistemology: A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. London: Routledge, 1998.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 12. Baskı, 2010.
- Baggini, Julian. *Atheism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Bardakoğlu, Ali. “İsbât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/492-495. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Benjamin, Abaraham Cornelius. *Dictionary of Philosophy*. ed. Dagobert D. Runes. New York: Philosophical Library, 1942.
- Bird, Graham. *William James*. London: Routledge, 1986.
- Bishop, John. *Believing by Faith: An Essay in the Epistemology and Ethics of Religious Belief*. Oxford: Clarendon Press, 2007.
- Black, John A. - Randall, John. “Proof”. *The Encyclopædia Britannica* (11. Edition). 22/437-438. New York: Encyclopædia Britannica Inc., 1911.
- Brown, Robert. “The Burden of Proof”. *American Philosophical Quarterly* 7/1 (1970), 74-82.
- Bullivant, Stephen. “Defining ‘Atheism’”. *The Oxford Handbook of Atheism*. 11-21. New York: Oxford University Press, 2013.
- Cargile, James. “On the Burden of Proof”. *Philosophy* 72 (1997), 59-83.
<https://doi.org/10.1017/s0031819100056655>
- Cevizci, Ahmet. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Clack, Beverley - Clack, Brian R. *The Philosophy of Religion: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Clark, Kelly James. *Return to Reason*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2001.
- Clifford, William K. “The Ethics of Belief”. *The Rationality of Belief in God*. ed. George I. Mavrodes. 152-160. New Jersey: Prentice-Hall, 1970.
- Copan, Paul. “Atheism and The Burden of Proof”. *Enrichment*, 26-29.
- Corlett, J. Angelo. *The Errors of Atheism*. New York: Continuum, 2010.
- Corlett, J. Angelo - Cangelosi, Josh. “Atheism and Epistemic Justification”. *International Journal for Philosophy of Religion* 78/1 (2015), 91-106. <https://doi.org/10.1007/s11153-014-9484-z>
- Craig, William Lane. “Theistic Critiques of Atheism”. *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. 69-85. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Daly, Chris. “Agnosticism and the Balance of Evidence”. *Ontology of Theistic Beliefs*. ed. Mirosław Szatkowski. 1-17. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Davies, Brian. *An Introduction to the Philosophy of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 1982.

- Davis, Stephen T. *Faith, Skepticism, and Evidence*. Cranbury, New Jersey: Associated University Press, 1978.
- Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Bantam Press, 2006.
- Deniz, Osman Murat. *Fideizm Nedir?* İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2010.
- Draper, Paul. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta, 2017.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/atheism-agnosticism/>
- Edwards, Paul. "Atheism". *The Encyclopedia of Philosophy*. ed. Paul Edwards. 1/174-189. New York: Macmillan Company & Free Press, 1972.
- Erdem, Hüsameddin. "Allah'ın Varlığının Delillerinin Kur'anî Temelleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 147-155.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.
- Evans, C. Stephen. *Philosophy of Religion: Thinking about Faith*. Illinois: Intervarsity Press, 1985.
- Feldman, Richard. "Clifford's Principle and James's Option". *Social Epistemology* 20/1 (2006), 19-33. <https://doi.org/10.1080/02691720600631645>
- Feldman, Richard. *Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. New York: Cambridge University Press, 2. Edition, 1999.
- Flew, Antony. *The Presumption of Atheism & Other Essays*. London: Elek/Pemberton, 1976.
- Gale, Richard. M. *The Philosophy of William James*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Garvey, Brian. "Absence of Evidence, Evidence of Absence, and the Atheist's Teapot". *Ars Disputandi* 10/1 (2010), 9-22. <https://doi.org/10.1080/15665399.2010.10820011>
- Harold I. Brown. "Rationality". *The Oxford Companion to Philosophy*. ed. Ted Honderich. 785-786. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Hepburn, Ronald W. "Agnosticism". *The Encyclopedia of Philosophy*. ed. Paul Edwards. 56-59. Macmillan Company & Free Press, 1972.
- Huff, Peter A. *Atheism and Agnosticism: Exploring the Issues*. USA: ABC-Clio, 2021.
- Ilbert, Sir Courtenay Peregrine. "Evidence". *The Encyclopædia Britannica* (11. Edition). 10/11-21. New York: Encyclopædia Britannica Inc., 1911.
- James, William. *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*. New York: Dover Publications, 1960.
- Konyndyk, Kenneth. "Evidentialist Agnosticism". *Religious Studies* 3 (1991), 319-332. <https://doi.org/10.2307/20019485>
- Koons, Robert C. "A New Look at the Cosmological Argument". *American Philosophical Quarterly* 34/2 (1997), 193-211. <https://doi.org/10.2307/20009892>
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Lovering, Rob. *God and Evidence: Problems for Theistic Philosophers*. New York & London: Bloomsbury Academic, 2013.
- Mackie, John Leslie. *The Miracle of Theism: Argument for and against the Existence of God*. Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Malik, Shoaib Ahmed. "Defining Atheism and the Burden of Proof". *Philosophy* 93/2 (2018), 279-301. <https://doi.org/10.1017/S0031819118000074>

- Martin, Michael. *Atheism: A Philosophical Justification*. Philadelphia: Temple University Press, 1990.
- Martin, Michael. "General Introduction". *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. 1-7. New York: Cambridge University Press, 2007.
- McGrath, Patrick. J. "Atheism or Agnosticism". *Analysis* 54 (1987), 54-57.
- McGrew, Timothy. *The Routledge Companion to Epistemology*. ed. Sven Bernecker - Duncan Pritchard. London & New York: Routledge, 2011.
- Mehdiyev, Nebi. *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Mitchell, Basil. *Faith and Criticism*. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- Nagel, Ernest. "A Defense of Atheism". *A Modern Introduction to Philosophy: Readings from Classical and Contemporary Sources*. ed. Paul Edwards - Arthur Pap. 460-472. New York: The Free Press, 1966.
- Nagel, Ernest. "Philosophical Concepts of Atheism". *Critiques of God*. ed. Peter Angeles. 3-18. New York: Prometheus Books, 1976.
- Nash, Ronald H. *Faith and Reason: Searching for a Rational Faith*. Grand Rapids: Zondervan, 1988.
- Norwood, Hanson Russell. "What I Don't Believe, and Other Essays". ed. Matthew D. Lund. 311-327. Dordrecht, Netherlands: Springer, 2020.
- Oppy, Graham. *Atheism and Agnosticism Cambridge Elements: Philosophy of Religion*. ed. Yujin Nagasawa. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Oppy, Graham. *Atheism: The Basics*. New York: Routledge, 2019.
- Özcan, Hüseyin. *Ansiklopedik Hukuk Sözlüğü*. Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975.
- Özervarlı, M. Sait. "İsbât-ı Vâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 495-497. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Parsons, Keith. *God and the Burden of Proof*. New York: Prometheus Books, 1989.
- Parsons, Keith. "Some Contemporary Theistic Arguments". *The Cambridge Companion to Atheism*. ed. Michael Martin. 102-117. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Pearce, Kenneth L. "Classical Theism An Exposition and Defense". *Is There a God? A Debate*. ed. Helen De Cruz. 11-91. New York and London: Routledge, 2022a.
- Pigliucci, Massimo - Boudry, Maarten. "Prove it! The Burden of Proof Game in Science vs. Pseudoscience Disputes". *Philosophia* 42/2 (2014), 487-502.
<https://doi.org/10.1007/s11406-013-9500-z>
- Plantinga, Alvin. "Coherentism and the Evidentialist Objection to Belief in God". *Rationality, Religious Belief, and Moral Commitment*. ed. Robert Audi - William J. Wainwright. 109-138. Ithaca: Cornell University Press, 1986.
- Plantinga, Alvin. "Reason and Belief in God". *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga - Nicholas Wolterstorff. 16-93. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1983.
- Plantinga, Alvin. *Warrant: The Current Debate*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Poidevin, Robin Le. *Agnosticism: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Pojman, Louis P. - Rea, Michael. *Philosophy of Religion: An Anthology*. USA: Thomson Wadsworth Publishing, 2007.

- Popkin, Richard H. "Fideism". *The Encyclopedia of Philosophy*. ed. Paul Edwards. New York: Macmillan Company & Free Press, 1972.
- R. Douglas, Geivett - Sweetman, Brendan. *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*. New York: Oxford University Press, 1992.
- Reçber, Mehmet Sait. *Tanrı'yı Bilmenin İmkânı ve Mahiyeti*. Ankara: Kitabiyat, 2004.
- Rowe, William. "Atheism". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward Craig. 1/530-534. Routledge, 1998.
- Rowe, William L. "The Problem of Evil and Some Varieties of Atheism". *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*. ed. Douglas Geivett - Brendan Sweetman. 33-42. New York: Oxford University Press, 1992.
- Russell, Bertrand. *Philosophical Essays*. New York: Simon & Schuster Inc., 1984.
- Schellenberg, John L. *Divine Hiddenness and Human Reason*. Ithaca & London: Cornell University Press, 1993.
- Scriven, Michael. "God and Reason". *Critiques of God*. ed. Peter Angeles. 95-114. New York: Prometheus Books, 1976.
- Scriven, Michael. *Primary Philosophy*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1966.
- Shalkowski, Scott A. "Atheological Apologetics". *American Philosophical Quarterly* 26/1 (1989), 1-17. <https://doi.org/10.2307/20014263>
- Sieg, Wilfried. *Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. New York: Cambridge University Press, 2. Edition, 1999.
- Smith, George H. *Atheism, Ayn Rand, and Other Heresies*. USA: Globe Pequot, 1990.
- Smith, George H. *Atheism: The Case Against God*. New York: Prometheus Books, 1989.
- Smith, George H. *Why Atheism*. New York: Prometheus Books, 2000.
- Sosa, Ernest. *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. ed. Robert Audi. New York: Cambridge University Press, 2. Basım, 1999.
- Stein, Gordon. "The Meaning of Atheism and Agnosticism". *An Anthology of Atheism and Rationalism*. ed. Gordon Stein. 3-6. Buffalo, New York: Prometheus Books, 1980.
- Steup, Matthias - Neta, Ram. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Uri Nodelman - Edward N. Zalta, 2024. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/epistemology/>
- Stone, Martin William Francis. "Philosophy of Religion". *Philosophy 2: Further Through the Subject*. ed. A. C. Grayling. 267-350. Oxford University Press, 1998.
- Suckiel, Ellen Kappy. *William James'in Pragmatik Felsefesi*. çev. Celal Türer. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2003.
- Swinburne, Richard. *Faith and Reason*. Oxford, 2005.
- Swinburne, Richard. *The Coherence of Theism*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Swinburne, Richard. *The Existence of God*. Oxford: Clarendon Press, 2. Basım, 2004.
- Taliaferro, Charles. *Contemporary Philosophy of Religion*. Oxford: Blackwell Publishers, 1998.
- Toktaş, Fatih. *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Tooley, Michael. "Does God Exist?" *Knowledge of God*. ed. Alvin Plantinga - Michael Tooley. 70-150. Malden, MA & Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam Kelamcılarının ve Filozoflarının Göre Allah'ın Varlığı*. Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Vilenkin, Alexander. *Many Worlds in One: The Search for Other Universes*. New York: Hill and Wang, 2006.

- Walton, Douglas. "Burden of Proof". *Argumentation* 2/2 (1988), 233-254.
<https://doi.org/10.1007/bf00178024>
- Walton, Douglas. *Burden of Proof, Presumption and Argumentation*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Waters, Amos. "The God Problem- Criticism of an Agnostic- with an Editorial Reply, Is Dr. Carus a Theist?" *The Monist* 9/4 (1899), 624-626. <https://doi.org/10.2307/27899081>
- Weston, Anthony. *A Rulebook for Arguments*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2017.
- William Lane Craig, "Graham Oppy on the Kalām Cosmological Argument". *Sophia* 32/1 (1993), 1-11. <https://doi.org/10.1007/BF02773076>
- Wolterstorff, Nicholas. "Can Belief in God Be Rational?" *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. ed. Alvin Plantinga - Nicholas Wolterstorff. 135-186. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2004.
- Wolterstorff, Nicholas. *John Locke and Ethics of Belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Wolterstorff, Nicholas. "Reformed Epistemology". *Philosophy of Religion in the 21st Century*. ed. D. Z. Phillips - T. Tessin. 39-63. Hampshire: Palgrave, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/136-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Yenipınar, Filiz Berberoğlu. "İspat ve Deliller". *Hukuk Muhakemeleri Kanunu*. 117-293. İstanbul: Aristo Yayınları, 2022.
- Yıldırım, Tamer. "Pascal'ın Paradoksal İnsan Görüşü". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 317-330. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1335893>
- Yılmaz, Ejder. *Hukuk Sözlüğü*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2002.